

Примечания

- ¹ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. М.: Наука, 1986. С.35.
- ² Государственный архив Курской области (далее ГАКО), ф.1, оп.1, д.6910, л.45-46, 140-141.
- ³ Таблица составлена по Спискам служащих губернского и уездных земств в 1902 году - ГАКО, ф. 1, оп. 1, д. 6910.
- ⁴ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция... С.130-131; ГАКО, ф.1, оп.1, д.6910.
- ⁵ ГАКО, ф. 1, оп. 1, д. 6910.
- ⁶ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №9. С.35.
- ⁷ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №12. С.28.
- ⁸ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №9. С.37.
- ⁹ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9533, 9534.
- ¹⁰ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция... С.130; ГАКО, ф. 1, оп. 1, д. 6910.
- ¹¹ Таблица составлена по Спискам служащих губернского и уездных земств в 1902 году - ГАКО, ф. 1, оп. 1, д. 6910.
- ¹² Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №9. С.40.
- ¹³ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9533, л.513-517.
- ¹⁴ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9534, л.412.
- ¹⁵ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №9. С.36.
- ¹⁶ ГАКО, ф. 1, оп. 1, д. 6910, л.68-69.
- ¹⁷ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция... С.131.
- ¹⁸ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1905. №2. С.64, 68.
- ¹⁹ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция... С.131.
- ²⁰ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №11. С.36-37.
- ²¹ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №12. С.50.
- ²² Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №12. С.41.
- ²³ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция... С.131.
- ²⁴ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №12. С.44.
- ²⁵ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №10. С.150.
- ²⁶ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №10. С.150.
- ²⁷ Врачебно-санитарная хроника Курской губернии. 1904. №9. С.36.
- ²⁸ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9534, л.429-432.
- ²⁹ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9533, л.442, д.9534, л.432.
- ³⁰ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9534, л.128, 131.
- ³¹ ГАКО, ф.1, оп.1, д.9533, л. 89-93, 188-193, 244-245, 444-448.

УДК 94(47)«18»

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ЗА ЧАСІВ ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ І

RUSSIAN ARMY MILITARY SETTLEMENTS DURING THE PERIOD OF EMPEROR MYKOLA I

К.М. Ячменіхін
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г.Шевченка

K.M. Yachmenichin
Chernigiv National T.Shevchenko
Teachers' Training University

У статті, переважно на архівних джерелах, аналізується проблема функціонування військових поселень російської армії за часів царювання Миколи І, їхнє радикальне реформування, утворення нових округів, а також причини ліквідації.

Ключові слова: військові поселення, імператор Микола І, військове місто, пахотні солдати, військовий поселенець.

Mainly on the base of archive materials the problem of functioning of the Russian army military settlements during the period of Mykola I is analyzed. Their radical reforming, appearance of new districts and reasons of their liquidation are observed.

Key words: military settlements, emperor Mykola I of Russia, military town, arable soldiers, military settler.

В історіографії військових поселень до останнього часу, як правило, головний акцент робився на перший період їхньої історії, який співпадав із царюванням імператора Олександра І. Переважна більшість авторів вважала, що уряд Миколи І, радикально реформувавши військові поселення наприкінці 1820-х – на початку 1830 рр., практично звів правовий ста-

тус і фактичне становище військових поселенців до статусу таких категорій селянства, як державні (у поселеннях кавалерії) та удільні (у поселеннях піхоти). Ось чому до останнього часу історія військових поселень за часів царювання імператора Миколи I, в тому числі й умови, за яких вони продовжували функціонувати, хоча і в значно реформованому вигляді, ще впродовж тридцяти років, майже не вивчалась. Тільки останнім часом автори спромоглися деякою мірою заповнити цю лакуну¹.

Та обставина, що військові поселення були важливим фактором внутрішньої та зовнішньої політики, не викликає сумніву. На користь того свідчить хоча б той факт, що одразу ж після воцаріння Микола I мав сформулювати своє відношення як до цього специфічного державного інституту, так і до О.А.Аракчеєва, з яким, насамперед, він асоціювався у сучасників. У рескрипті на ім'я О.А.Аракчеєва від 19 грудня 1825 р. імператор писав: «Императору Александру Павловичу благоугодно было учредить военные поселения для пользы Государства нашего... Предполагая и вменяя себе в обязанность поддерживать устройство начатого дела, я надеюсь, что вы будете мне вспомоществовать в оном»². Відомо, що відносини між О.А.Аракчеєвим та Миколою I як особисті, так і службові, не склалися ще задовго до початку його царювання³. Таку ж негативну позицію імператор займав і стосовно військових поселень, про що неодноразово публічно висловлювався, однак на радикальні кроки – їхнє скасування – він чомусь не наважився. Чому?

Імператор був досить добре знайомий з фінансово-господарським становищем військових поселень (до 1826 р. держані витрати на їхнє облаштування склали 85 млн. руб. асигнаціями)⁴. Здавалося, що вони не, виправдали сподівань на скорочення бюджетних витрат щодо утримання армії тому їх потрібно скасувати. Однак, імператор обрав інший шлях – реформування інституту військових поселень, головною метою якого було підвищення його економічної ефективності. Можна припустити, що на цей крок він наважився після серії консультацій із керівництвом військового відомства та військових поселень – І.І.Дібічем, І.Й.Вітгом та П.А. Клейнміхелем, які змогли переконати імператора в доцільності функціонування військових поселень, однак, у значно зміненому вигляді.

На цьому етапі ідея військових поселень себе ще не вичерпала і хоча й була гіпертрофованим виразом державного регулювання соціально-економічних процесів, однак в умовах кріпацтва давала досить позитивні результати. Реформування системи військових поселень почалося з відходу від так званої «аракчеєвської моделі» їх структури й функціонування. В першу чергу було вирішено перелаштувати поселення піхоти, де перехід на самозабезпечення продовольством проходив повільно й болісно, особливо в округах, розташованих у Могильовській губернії. Вирішити цю проблему можна було тільки за рахунок підвищення ефективності поселенського господарства, а цього, в свою чергу, можна було очікувати тільки звільнивши поселенця-хазяїна від стройової служби. Ідея поєднання в одній іпостасі виконання двох абсолютно різних функцій – податної та «служилої», на практиці виявилась абсолютно утопічною. Доволі оперативно були розроблені та затверджені «Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях» (затверджено 19 листопада 1826 р.) та «Положение о военном поселении регулярной кавалерии» (затверджено 5 травня 1827 р.).

Основні положення цієї реформи в стройовому відношенні зводилися до наступних моментів. Списочний склад поселень і діючих підрозділів зрівнювався за рахунок подвоєння кількості поселенців-хазяїв. Кожний поселений піхотний полк складався відтоді з двох діючих, резервного та поселеного батальйонів, а кожний кавалерійський – з шести діючих, трьох резервних та трьох поселених ескадронів. Військові поселенці-хазяї (в кавалерії разом із своїми помічниками) звільнялися від стройової служби, і кожне поселенське господарство мало відтоді утримувати не двох, а одного «постояльца» з діючих підрозділів.

Поземельний склад округів військових поселень можна було збільшити тільки за рахунок переводу до них знаної кількості державних, а за потреби – кріпосних та удільних селян. Реалізувати цей проект за короткий термін було неможливо, тому на території округів 2-ї та 3-ї гренадерських дивізій (Староруський повіт Новгородської губернії) було вирішено створити округи 2-ї гренадерської та гренадерської артилерійської дивізій⁵. Справа в тім, що територія округу гренадерської артилерійської дивізії була знано меншою за території округу 3-ї гренадерської дивізії, тому за рахунок такого кроку вирішувалося питання не тільки про подвоєння чисельності поселених батальйонів 2-ї гренадерської дивізії, а й про значне збільшення її території.

Важче це питання вирішувалося щодо округу 1-ї гренадерської дивізії (Новгородський повіт). Тут вдалося розширити тільки території карабінерних полків за рахунок приєднання до військових поселень Коростинської та Бурегської удільних волостей. Заради швидкої реалізації задуманої реформи Микола I навіть пожертвував частиною прибутку імператорської родини. Інші чотири округи цієї дивізії так і не були збільшені, оскільки в цій міс-

цевості був відсутній резерв державних земель. В кавалерії реформування округів відбувалося значно повільніше і болісніше, оскільки державні та удільні землі були розташовані череполосно із приватними, що утруднювало формування поземельного складу округів військових поселень на нових засадах.

В листопаді 1828 р. імператор затвердив розроблене особливим комітетом «Положення» про новий устрій поселень 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, розташованих у Слобідсько-Українській губернії. На базі чотирьох уланських полків – Белгородського, Чугуївського, Борисоглібського та Серпуховського – створювалися округи перших трьох із приєднанням до них селищ Волчанського повіту, округ же Серпуховського полку формувався наново. До складу цього округу увійшли селища Зміївського та Ізюмського повітів, в тому числі і село Шебелинка, де сталося відоме повстання селян проти переведу їх у військові поселенці. В цілому ж до округів 2-ї уланської дивізії за реформою було переведено 8 354 ревських душі⁶.

Відповідно до указу від 17 листопада 1828 р., новий устрій отримали й округи 2-ї кірасирської дивізії. Стройовий склад поселених та резервних ескадронів збільшився на чверть. На базі округів чотирьох кірасирських полків – Катеринославського, Глухівського (перейменованій у полк Великого князя Михайла Павловича), Астраханського та Псковського – було створено нові округи перших трьох «... с добавлением к ним соседних казенных селений и хуторов Купянского и Старобельского уездов»⁷. Округ Псковського кірасирського полку був створений заново на базі «казенных селений и хуторов по обеим сторонам р. Айдара, выше г. Старобельска»⁸.

Аналогічні процеси відбувалися в округах кавалерії, розташованих в Херсонській та Катеринославській губерніях. Тут збільшення площі округів, як правило, складало до 30%, а чисельність населення, за нашими підрахунками, до 46%. Під час реформування поземельного складу командування округів намагалося звести переселення жителів з одного місця на інше до мінімуму з тим, щоб зберегти економічний потенціал господарств, що відходили до військових поселень.

В грудні 1828 р. міста Єлизаветград та Ольвіополь отримали статус військового міста «на тех самых основаниях и «правилах», кои даны в сем отношении г. Старой Руссе»⁹. Невдовзі місто Ольвіополь було переведено до розряду заштатних міст, що входили до складу військових поселень (Чугуїв, Вознесенськ, Новогеоргієвськ, Новомиргород).

1827 р. на базі поселених батальйонів Єлецького та Полоцького піхотних полків (Могильовська губернія) був утворений округ поселення 2-ї піонерної бригади. Наступного року було прийнято рішення щодо формування округу 1-ї піонерної бригади у Динабургському старостві Вітебської губернії. Восени 1828 р. поселенні інженерні підрозділи були зведені в окремий загін. Варто відзначити, що підготовчі роботи щодо поселення 1-ї піонерної бригади велися в умовах цілковитої секретності, оскільки командування небезпідставно очікувало проявів невдоволення місцевих жителів.

На території Свинорецької волості Новгородської губернії після приєднання до неї низки селищ, викуплених у графині А.О.Орлової-Чесменської у 1828–1829 рр., був створений округ поселення військових робітників у складі двох рот. Їхнім головним обов'язком був видобуток і транспортування вапна до місць будівельних робіт в округах 1-ї гренадерської дивізії, а також підтримці порядку на території учбового табору Гренадерського корпусу в селі Княжий Двір.

У січні 1828 р. було затверджено «Предложения о составе, расположении и управлении резервных войск». Ці війська складали резерв 2-ї Армії і формувалися на час російсько-турецької війни. Резерв кавалерії формувався на базі 3-го резервного поселеного кавалерійського корпусу (до нього входили 3-я уланська та 3-я кірасирська дивізії) та низки окремих ескадронів 1-ї драгунської, 1-ї кінно-єгерської, 3-ї гусарської, 4-ї уланської і Бутської уланської дивізій. В цілому резервну кавалерію складали біля 120 ескадронів. Резерв піхоти формувався на базі 3-го, 4-го, 5-го і 7-го піхотних корпусів і зводився у чотири резервні дивізії. Резервна піхота складала біля 60 батальйонів¹⁰.

Резервні війська очолював генерал-лейтенант І.Й.Вітт, у розпорядження якого задля оперативного управління ними надавався штаб, розташований у Єлизаветграді (начальник штабу – генерал-майор Ф.Ф.Еккельн). Резервні війська взяли участь у бойових діях під час російсько-турецької війни, а округи військових поселень виявились досить надійною базою продовольчого та фуражного забезпечення військ. Саме цей факт, на наш погляд, значно вплинув на позицію імператора щодо подальшої долі військових поселень. Саме тому вони були не лише збережені (хоча і в реформованому вигляді), але й значно розширені.

Наприкінці 1820-х рр. розроблялась низка проектів створення округів військових поселень у різних регіонах країни. Так, наприклад, передбачалося сформувати прикордонні поселення вздовж р. Дністер у Бессарабії¹¹. 1827 р. І.Й.Вітт отримав наказ відібрати належні території для поселення легкої кавалерійської дивізії вздовж річок Інгул та Дністер, у Балтському повіті Кам'янець-Подільської, а також Тираспольському та Одеському повітах

Херсонської губернії¹². Розроблені проекти відрізнялись прискіпливим опрацюванням найбільш оптимальних рішень щодо господарської складової округів за рахунок проведення ретельної її підготовки на місцях перед введенням туди військ на поселення.

На початку 1827 р. почав розроблятися проект поселення військ на Кавказі шляхом переведення сюди близько 80 тис. козаків з Малоросії¹³. В той же час розглядалися плани створення поселень конно-артилерійських підрозділів у Херсонській та Слобідсько-Українській губерніях¹⁴. 1828 р. 3-тя гренадерська дивізія була виключена зі складу 1-ї Армії і підпорядкована командирю Гренадерського поселеного корпусу генералу від інфантерії князю І.Л.Шаховському з наступним її поселенням у Санкт-Петербурзькій та Псковській губерніях¹⁵.

1829 р. Микола I власноруч склав записку про переведення 25 тис. душ державних селян Смоленської губернії до статусу військових поселенців і формування на цій основі 2-го поселеного піхотного корпусу¹⁶. В той же час міністр фінансів Є.Ф.Канкрін надав імператорові детальні відомості про чисельність і становище державних селян Калузької, Катеринославської, Полтавської, Слобідсько-Української та Чернігівської губерній. Ймовірно, ці дані збиралися задля розробки проектів поселення військ у зазначених регіонах. Було також поставлене питання про створення військових поселень на Шостинському та Казанському порохових заводах¹⁷. Однак, жоден з цих проектів не був реалізований, оскільки, по-перше, на це необхідно було б виділити значні фінансові асигнування, по-друге, Російська імперія в той час знаходилась у стані війни з Іраном та Османською імперією, придушувала польське повстання, по країні прокотилася хвиля «холерних бунтів», спалахнуло повстання військових поселенців у Новгородській губернії.

На наш погляд, саме остання подія значною мірою вплинула на подальшу долю військових поселень. Мабуть імператор побачив тут аналогію із повстанням декабристів. В обох випадках бунтували не козаки і селяни – зброю проти влади піднімала армія. Після придушення повстання уряд Миколи I опинився перед дилемою: або остаточно скасувати військові поселення, або продовжити їхню лібералізацію. Особливе занепокоєння викликали округи піхоти, в яких перехід на самозабезпечення продовольством навіть після проведення реформи 1826 р. відбувався достатньо повільно. В той же час, тут вже склалася доволі розвинена господарська інфраструктура, а також база для постійного (казарменого) розквартирування військ.

Влітку – восени 1831 р. проходив пошук найбільш оптимальних форм проведення чергового реформування системи військових поселень. Указом імператора від 8 листопада 1831 р. округи поселення Гренадерського корпусу були перетворені на 14 округів «пахотних солдат», які були зведені у два уділи – Новгородський (1-6 округи) та Староруський (7-14 округи)¹⁸. Основні права та обов'язки «пахотних солдат», структура округів були викладені у «Предположении о преобразовании округов пахотных солдат Новгородского и Старорусского уездов», затвердженому в березні 1832 р.¹⁹ У помешканнях колишніх військових поселенців було розквартировано війська, самі ж вони переселялися в інші місця округів, де за державний рахунок їм було збудовано нові будинки «за селянським зразком». Замість натурального утримання військ «пахотные солдаты» сплачували оброк у розмірі 60 руб. асигнаціями з хазяїна та 15 руб. з кожної душі чоловічої статі віком від 15 до 60 років. Від сплати оброку були звільнені «пахотные солдаты» 5-го округу (колишній округ 1-го карабінерного полку), які не брали участі у повстанні 1831 р.

Водночас із перетворенням Новгородських поселень Гренадерського корпусу розглядалися питання про реформування округів піонерних бригад, розташованих у Білорусі, однак рішення з цього приводу було прийнято лише у жовтні 1832 р., на підставі якого на їхній основі були створені два округи «пахотных солдат».

Чергове реформування військових поселень, що розпочалося з округів піхоти, було розповсюджене і на округи кавалерії. 1832 р. тут остаточно завершився відрив поселеної частини полків від діючої, що розпочався згідно реформи 1827 р. За жителями округів зберігалася назва «військовий поселенець», а починаючи з 1834 р. вони виконували рекрутську повинність на загальних засадах. Головним обов'язком військових поселенців залишалася забезпечення діючих військ продовольством і фуражем шляхом трьохдобової повинності на громадській оранці. З цього часу округи поселень називалися не за найменуванням полків, а мали порядкову нумерацію, «оставаясь в главном управлении полковых командиров»²⁰. У квітні 1838 р. ескадронні поселення були перейменовані у волості. І тільки у лютому 1850 р. поселення кавалерії були виведені з-під командування корпусних штабів (влада корпусних командирів зберігалася) і передавалися під командування спеціально призначеного генерала.

Згідно із наказом від 8 серпня 1836 р. поселення кавалерії в Харківській губернії стали називатися «Українськими» (8 округів), а в Херсонській та Катеринославській губерніях – «Новоросійськими» (12 округів)²¹. 1851 р. відбулося збільшення території округів «пахотных

солдат» за рахунок ліквідації уділів і двократного скорочення кількості округів. Це було пов'язане, головним чином, з низкою чергових державних заходів щодо скорочення витрат на управлінський апарат. Однак радикально скоротити штат чиновників уряд не наважився, побоюючись «ослаблення надзора за хозяйственной частью, а особенно за своевременным сбором оброка и тщательным исполнением земледельческих работ»²².

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. на підставі указу від 6 травня 1831 р. на маєтки дворян, «достаточно изобличенных в деятельном распространении мятежа с поднятием самого оружия», був накладений секвестр. Під конфіскацію потрапили маєтки великих землевласників – графів Володимира, Олександра, Германа та Йосипа Потоцьких, князя Адама Чорторийського, Вацлава Ржевуського, Олександра Сабанського та ін.²³ У квітні 1836 р. ці маєтки, розташовані в Київській та Подільській губерніях, були передані у ведення Військового міністерства. Обґрунтування було сформульовано у такий спосіб: «Значительнейшие из них имения... по положению своему постоянно заняты войсками и военными помещениями»²⁴.

Задля оперативного управління, а також «з метою їхнього постійного покращення», ці маєтки були поділені на окремі ділянки. Управлялися вони Головною господарською конторою, що була розташована в м. Умані. Начальником округів був призначений начальник штабу 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу генерал-майор Фохт²⁵. 1837 р. були затверджені правила конфіскації маєтків тих власників, спадкоємці яких були позбавлені своїх прав у зв'язку із участю у повстанні 1830–1831 рр.²⁶, в результаті чого до Військового відомства відійшло біля 86 тис. душ.

На підставі спеціально розробленого «Положення» мешканці цих округів продовжували належати до селянського стану, при чому чоловіки потрапляли під військову юрисдикцію. Влітку – восени 1837 р. відбувалися активні консультації керівництва Військового міністерства з командирами підрозділів поселеної кавалерії, внаслідок чого 6 грудня цього ж року був підписаний указ на ім'я військового міністра О.І. Чернишова «... о преобразовании селений военного ведомства в «военные поселения Киевской и Подольской губерний». П'ять округів поселень після відповідного господарського облаштування мали прийняти «на постой», забезпечити продовольством та фуражем легку кавалерійську дивізію та кінно-артилерійську бригаду.

Поселенці цих округів продовжували сплачувати державний податок у розмірі 1 руб. 23 коп. сріблом з душі на рік, який надходив до бюджету військових поселень і витрачався, головним чином, на погашення боргів, що значилися за конфіскованими маєтками. Місто Умань, де був розташований штаб цих округів, було переведено до категорії «військових міст». Округи військових поселень в Київській та Подільській губерніях були підпорядковані інспектору усієї поселеної кавалерії, а оперативне командування здійснював командир зведеного Кавалерійського корпусу, якому був підпорядкований штаб цих округів²⁷.

І тільки 9 березня 1840 р. було затверджено «Положение об устройстве округов военного поселения в Киевской и Подольской губерниях». Такий значний проміжок часу на його розробку, на наш погляд, пояснюється необхідністю детального опрацювання поземельного складу округів, оскільки конфісковані маєтки були розташовані по всій території цих губерній і доволі часто задля більшої компактності округів виникала необхідність викупу суміжних володінь, обміну деяких земель і т.п. Крім того, як і в інших кавалерійських округах, необхідно було виділити значні площі під т.зв. «громадську оранку». Остаточне поземельне облаштування округів затягнулося до середини 1840-х рр. і було пов'язане із малоземеллям та дефіцитом фінансування.

Військові поселення на Кавказі, створення яких почалося у 1837-1838 рр., відрізнялися від інших поселень як метою їх введення, так і системою функціонування, зокрема, адміністративно-господарською структурою²⁸. Створенням військових поселень в Київській та Подільській губерніях, а також на Кавказі закінчилося їхнє загальне формування і в такому вигляді поселена система російської армії проіснувала до остаточної їх ліквідації наприкінці 1850-х рр.

Як і на попередніх етапах, у 1830–1850-х рр. відпрацьовувалась серія планів створення нових військових поселень, котрі у зв'язку з різними обставинами залишилися нереалізованими. Так, наприклад, в середині 1830-х рр. розглядалося питання поселення солдатів російської національності в Литві з метою подальшої русифікації краю²⁹. У фонді Департаменту військових поселень РДВІА (ф.405) збереглося таємне листування Канцелярії Військового міністерства зі штабом командувача резервною кавалерією щодо створення військових поселень кавалерії в Херсонській, Катеринославській, Полтавській та Чернігівській губерніях³⁰.

Численні нереалізовані плани створення військових поселень свідчать про те, що така форма утримання військ імпонувала імператорові Миколі I, і тільки перспектива значних фінансових витрат на їх облаштування, а також фактори зовнішньополітичного характеру завадили їхній реалізації. І лише таке потужне потрясіння, як поразка у Кримській війні, пе-

реконливо довело історичну неспроможність виключно феодальних засобів комплектування й утримання збройних сил в умовах складання буржуазних відносин.

Примечания

- ¹ Кандаурова Т.Н. Система землепользования в округах военных поселений кавалерии в XIX в. // *Землевладение и землепользование в России (социально-правовые аспекты). Материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Калуга, 2003. С. 139-149.*; Ячменіхін К.М. Военные поселения на Кавказе в 30-50-е годы XIX ст. // *Вестник Московского университета. Серия 8, История. 1991. №4. С. 18-28.*; Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. // *Сіверянський літопис. 2002. №3. С. 50-54.*; Ячменіхін К. Армия и реформы. Военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов, 2006. 489 с.
- ² Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). Ф. 405. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 652-652 зб.
- ³ Ячменіхін К.М. Граф А.А.Аракчеев и Николай I // *Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2003. №1. С. 25-39.*
- ⁴ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 17028. Арк. 28-31 зб.
- ⁵ Там само. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 409.
- ⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 3643. Арк. 75.
- ⁷ Там само. Арк. 79.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. Спр. 537. Арк. 186-186 зб.
- ¹⁰ Там само. Спр. 357. Арк. 12-16.
- ¹¹ Там само. Спр. 447. Арк. 36-37, 45 зб.-46.
- ¹² Там само. Спр. 557. Арк. 4 зб.-5.
- ¹³ Там само. Спр. 1995. Арк. 5 зб.-6.
- ¹⁴ Там само. Спр. 786, 1153, 1504.
- ¹⁵ Там само. Ф. 411. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4, 60-60 зб.
- ¹⁶ Там само. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1453. Арк. 1-10.
- ¹⁷ Там само. Спр. 1444. Л. 3.
- ¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 (Далі ПСЗ 2). Т. VI. 1831. Отд. 2. №4927. Именной указа, данный управляющему Главным штабом по военному поселению: «О некоторых изменениях в образовании округов военного поселения гренадерского корпуса».
- ¹⁹ ПСЗ 2. Т. VII. 1832. №5251. Высочайше утвержденное «Предположение о преобразовании округов пахотных солдат Новгородского и Старорусского уделов».
- ²⁰ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 917. Арк. 82-82 зб.
- ²¹ Там само. пр. 54. Арк. 15.
- ²² Там само. Оп. 4. Спр. 6659. Арк. 10-10 зб.
- ²³ Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). Ф. 445. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 61-74.
- ²⁴ Там само. Спр. 2. Арк. 108-108 зб.
- ²⁵ Там само. Арк. 16.
- ²⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 24-24 зб.
- ²⁷ РДВІА. Ф. 405. Оп. 10. Спр. 1748. Арк. 339.
- ²⁸ Ячменіхін К.М. Военные поселения на Кавказе в 30-50-е годы XIX ст. // *Вестник Московского университета. Серия 8. История. 1991. №4. С. 18-28.*
- ²⁹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 4. Спр. 1740. Арк. 1-5, 18-30.
- ³⁰ Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. // *Сіверянський літопис. 2002. №3. С. 50-54.*